

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94/93 : 930.1 (477)

В.П.ПЕТРОВ

НАШ ЧАС, ЯК ВІН Є

(З приводу статті Нормана Казнса «Несучасність сучасної людини».
The Saturday Review of Literature. New York. Neue Auslese V. 1946)

В історико-філософському есе В.Петрова запропоноване культурницьке осягнення повоєнного часу у світлі теорії «історичних епох». Обстоюється думка про дисконтинуїтет і поліваріантність буття з соціальної, культурної й антропологічної перспектив, зокрема акцентується увага на кардинальних розривах між цивілізаційними/технологічними досягненнями та світоглядними засадами, морально-етичними настановами історичної людини в різні епохи минувшини та проєктованого майбуття.

Ключові слова: Петров, усесвітня історія, історія України, українська історіографія, теорія історичних епох, антропологія, техніка, ядерна доба.

Рецепція, чи радше відчуття історичного часу, безперечно, належить до царини індивідуалізованих вражень, хоч і корелюється з колективними настроями й масовими світовідчужаннями, котрі породжує та чи інша історична доба. Утім до переживань і саморефлексій інтелектуала повсякчас долучається не тільки його життєвий, а й фаховий досвід, який послужливо підказує, ба навіть пророкує різні, часто-густо не дуже оптимістичні сценарії та варіації майбуття. Як тут не згадати відомий біблійний вислів про знання, що лише примножують журбу. Власне, гра уяви, сперта на досвід історика-мислителя з виразними культурологічними й історико-філософськими інтенціями, вирізняє повоєнні тексти Віктора Платоновича Петрова (1894–1969 рр.), котрий прагнув по-своєму зазирнути в майбуття та, водночас, по-новому концептуалізувати минувшину. Тим паче, що відомий гуманітарій був не тільки надзвичайно талановитим дослідником і блискучим есеїстом, а й людиною з незвичайною долею й інтелектуальною біографією, котрі можуть скласти сюжетну канву як для карколомного пригодницького детективу, так і витончених філософських і культурологічних розумувань¹.

¹ Див. докл. про В.Петрова: Новиченко Л. Родом з двадцятих... // Вітчизна. – 1990. – №11. – С.144–159; Білокінь С. Довкола таємниці // Петров В. Діячі української культури (1920–1940 рр.): Жертви більшовицького терору. – К., 1992. – С.3–23; Гороховський Є. Віктор Петров – сторінки творчої спадщини // Хроніка-2000. – Вип.2. – К., 1992. – С.90–99; Загоруйко Ю. Митець незвичайної долі (Віктор Петров-Домонтович) // Слово і час. – 1992. – №7. – С.25–33; Ульяновський В.І. «В пустелі мені з'явився біс», або Про темну мантию Віктора Петрова // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – №1/2. – С.178–190; Його ж. Віктор Петров: осягнення Сковороди // Київська старовина. – 2001. – №4. – С.104–108; Толочко П.П. Слово про В.П.Петрова – видатного українського археолога // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: Зб. наук. пр., присвяч. 100-річчю з дня народження В.П.Петрова. – К.; Л.,

1946 р., коли було написано есе «Наш час, як він є», минав під знаком усвідомлення недавньої історії, передусім нечуваних масштабів руйнації матеріальної культури, величезних людських втрат і суцільних лихоліть, які остаточно поховали історичні візії, котрі тією чи іншою мірою були пов'язані з майже сакральною на початку ХХ ст. ідеєю Поступу. Мораль, релігійні й духовні цінності та навіть ліберальні свободи людської особистості, що вважалися міцними й непорушними надбаннями європейської цивілізації до страшного молоху Другої світової війни, було затьмарено та поглинуто сутінками тоталітарних режимів. Але світова катастрофа 1939–1945 рр. спричинилася й до нових інтелектуальних, культурних і духовних експериментів та новацій, як-от персоналізм, екзистенціалізм, культурологічна антропологія. В епіцентрі дослідницьких практик опинилася сама Людина, її реакції на розмаїтий спектр явищ, подій, урешті-решт на історичне середовище буття, в яких вона конструювала своє існування, відповідні інститути та структури, ментальність, свідомість й ієрархію цінностей тощо. Водночас світовідчування тодішніх інтелектуалів і мислителів було сповнене, ба навіть отруєне хвилею катастрофічних чи апокаліптичних передчувач, пов'язаних із початком ядерної ери людства.

Ці повоєнні настрої та впливи В.Петров сприймав із доволі своєрідної перспективи – власної теорії «історичних епох», котра формувалася ще в міжвоєнну добу, але повною мірою визріла у середині 1940-х рр. Відтак вона неодноразова фігурувала у його публікаціях 1946–1949 рр., зокрема в полеміці з колегою та приятелем – Б.Крупницьким.

На думку В.Петрова, перехід від однієї доби до іншої відбувався шляхом «заперечення» або «негації» попередньої епохи, що Б.Крупницький навіть іронічно порівнював із гегелівською «антитезою»². Причому В.Петров уважав, що такі «заперечення» простежуються (фактично закладені ще у «старій» добі, хоч і виявляються назовні в «новій») практично в усіх сферах історичного буття, які пов'язувалися з відповідною епохою. Скажімо, він обстоював думку про «заперечення» як «нормативну функцію» чи «структурну норму», котра є засадничою для історичного процесу³. «Логічне заперечення в своїй історичній чинності – жадна ілюзія. Це конкретний факт історії, що якнайвиразніше показує нам грані тих часово-відтинкових розмежувань, що їх ми означаємо як епохи, або як етапи чи стадії епох», – підкреслював В.Петров⁴.

Натомість Б.Крупницький, опонуючи, підходив до концептуалізації епох із перспективи інтуїтивного розуміння світу історії, зокрема намагався вхопити «структурну суть» за аналогією чи схожістю, точніше запропонувати відносно правдоподібні комбінації, котрі випробовувалися на фактографічному матеріалі. На відміну від Б.Крупницького, В.Петров керувався доволі раціоналістичними міркуваннями, себто тримався думки про більш-менш об'єктивне визрівання відповідних «заперечень» як на рівні окремих явищ і процесів, так і цілих історичних епох. Б.Крупницький навіть

1997. – С.5–8; *Павличко С.* Роман як інтелектуальна провокація // *Домонтович В.* Доктор Серафікус. Без ґрунту. – К., 1999. – С.3–16; *Агеева В.* Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. – К., 2006. – 432 с.; *Портнов А.* Віктор Петров і його критики // *Його ж.* Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – К., 2011. – С.143–181; *Андреев В.М.* Віктор Петров: Нариси інтелектуальної біографії вченого. – Дніпропетровськ, 2012. – 476 с.; *Брюховецький В.* Знедійснення дійсності, або via Dolorosa навспак // *Петров В.* Розвідки: У 3 т. / Упор., авт. передм. та прим. В.Брюховецький. – Т.1. – К., 2013. – С.6–91 та ін.

² *Крупницький Б.* Теорії доби і сучасність // Орлик (Берхтесгаден). – 1947. – №8. – С.7.

³ *Петров В.* Історіософічні етюди // *Його ж.* Розвідки: У 3 т. / Упор., авт. передм. та прим. В.Брюховецький. – Т.2. – К., 2013. – С.917.

⁴ *Бер В.* [Петров В.П.]. Проблема епохи // Орлик. – 1947. – №10. – С.5.

наголошував, що «ця проблематика “епох”, особливо коли брати її ідеологічний бік, є свого роду об’єктивізацією історичного процесу як такого»⁵. Недаремно В.Петров категорично не сприймав екзистенціалізм як культурну та духовну пропозицію повоєнної доби, позаяк обстоював тезу, що ця течія лише проклямує непевність людського буття, а відтак – спирається на негативну основу⁶.

Проте В.Петров відзначав, що його «заперечення» історичної доби є водночас і способом її «ствердження», адже «кожна доба, протиставлена іншій, кожен етап доби, протиставлений попередньому, несуть на собі завжди ознаки тотожності з попередньою добою, з попереднім етапом, бо кожне не-А, в його протиставленні А, є формулою ствердження А, негативним визначенням А»⁷. Відтак авторська ідея «ствердження» пропонувала досить широкий спектр варіацій для історичного руху, себто розгортання певної доби, що помітно нюансувало раціонально-об’єктивістські засади його концептуалізації.

Більше того, В.Петров уважав, що ідея «нашарування» епох Б.Крупницького, себто співіснування різних часових елементів на ґрунті геологічних відкладень, не відображала всього розмаїття історичного буття. Імовірно, у цьому закиді простежується реакція В.Петрова на відому тезу Б.Крупницького про особливу роль імпульсів, поштовхів, «скоків» у репрезентації історичного руху, котра нагадує сучасні хвильові концепції представлення минувшини. За візією В.Петрова, таке означення Б.Крупницького спричиняло плутанину, позаяк сам термін «нашарування» продукував відмінний зміст у різних контекстах його вживання⁸.

Видається, що В.Петров прагнув представити структурні особливості історичної доби як цілісності, хоч і неоднорідної, точніше багатшарової, принаймні про це свідчить його тлумачення феноменології Е.Гуссерля в дискусії з Б.Крупницьким. Такий підхід нав’язував певні аналогії поміж теорією історичних епох В.Петрова й морфологією всесвітньої історії за версією О.Шпенглера. «Не ясно, оскільки В.Бер наближається до морфологічної структури культур Шпенглера. Для Шпенглера культури або культурні епохи – це свого роду організм, в собі заключені будови з своїм відокремленням, самостійним життям. Ці культури можна продовжувати», – зазначав Б.Крупницький⁹.

На превеликий жаль, ця напрочуд цікава та яскрава полеміка урвалася після загадкового зникнення В.Петрова з Мюнхена у квітні 1949 р. Б. Крупницький (помер 1956 р.), який присвятив своєму приятелю теплі спомины з низкою ремінісценцій, був переконаний, що його замордували радянські агенти, хоч насправді В.Петров (помер 1969 р.) пережив свого товариша ще на тринадцять років.

Згадане есе В.Петрова суттєво розширює й диференціює його погляди, позаяк уводить до авторської теорії футуристичну перспективу та прогностичні складові, пов’язані з настанням ядерної/атомної ери людства. Загалом ця публікація дозволяє з іншої перспективи подивитися на ті способи соціального й культурницького опредметнення історичного часу, котрі вживав В.Петров, послуговуючись теорією епох. Показово, що приводом до появи його тексту стала знакова праця Н.Казнса, котра спричинила чимало відгуків і рефлексій, у тому числі й українських інтелектуалів¹⁰.

⁵ Крупницький Б. Теорії доби і сучасність. – С.10.

⁶ Петров В. Екзистенціалізм і ми // Його ж. Розвідки. – Т.2. – С.883.

⁷ Бер В. [Петров В.П.]. Проблема епохи. – С.8.

⁸ Там само.

⁹ Крупницький Б. Теорії доби і сучасність. – С.10 (прим.*).

¹⁰ Ковалів П. Основна проблема сучасності // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1949. – 13 серпня. – №187. – С.2–3.

Есе В.Петрова розпочинається з насичених, емоційних, катастрофічних воєнних відчуттів, які персоналізуються в низці морально-етичних запитів, сконцентрованих навколо історичних, психологічних і культурологічних витоків людського Страху. Це дозволяє авторові успішно мігувати на поле інтелектуальних уявлень, культурологічних інтроспекцій, біологічних та соціальних аналогій, мистецьких прикладів, психоаналітичних рефлексій і навіть фізичної картини світу, властивій тій чи іншій добі. Саме на цьому підґрунті постає його думка про переривчатість історії, котру В.Петров прагне осягнути в межах своєрідної тріади – епохальні, міжепохальні та позаепохальні категорії. Відтак постає своєрідне операційне поле «розривів» між надзвичайними технічними досягненнями сучасної людини та її архаїчними морально-етичними засадами, що відповідають рівню доби палеоліту, себто постулюється конфлікт між «революційною технікою» й «еволюційною антропологією».

Зауважимо, що В.Петров обстоює думку не про періодизацію, а про «градацію епох». Із такої перспективи релігійна творчість середньовіччя вища, аніж відповідні потуги Нового часу, а праця середньовічного ремісника – більш витончена порівняно з роботою індустріального трудівника. Ба більше, В.Петров вважає, що в межах однієї доби є різні варіації чи сценарії розгортання минувшини. Приміром, автор розглядає як самобутні альтернативи на ниві творення світової релігії, крім християнства, ідею пантеону богів у Давньому Римі або культ Великої Матері, поширений на теренах Давнього Сходу. Отже він наголошує на повсякчасній релятивності масштабування/маркування минувшини на засадах вищості чи нижчості будь-якої історичної доби.

Доволі цікавими, а у світлі воєнно-політичних подій 2014–2015 рр. і злободенними, видаються спостереження В.Петрова як сучасника й очевидця світових воєн. Насамперед його думка про те, що обидві катастрофи ХХ ст. породила неспроможність «регіональних держав» вирішити світові проблеми, а саме «ірреальність, хибність регіональної позиції при досягненні світових цілей».

Урешті у представленні В.Петрова історія постає як багат шарова, динамічна палітра образів-хронотопів, котрі мають, щонайменше, кілька можливих сценаріїв перетворення буття в нову добу з потенційно відмінними обрисами, що на «шкалі градацій» посідає чи посяде своє унікальне місце з притаманним лише йому хитким співвідношенням епохальних, міжепохальних та позаепохальних складових.

Насамкінець відзначимо, що Б.Крупницький – приятель і колега В.Петрова – був одним із небагатьох сучасників, які наблизилися до розуміння феномена цієї особистості й інтелектуала. Як згадував Б.Крупницький (курсив наш – О.Я.):

«В.Петров був великий майстер будувати системи. Але метода заперечення, безперечно, сиділа в самому нутрі його ества, мов якийсь чортик. Той чортик хотів гратися, хотів будувати системи в наукових творах і есеях, творити життя в романах і т. д., але в якийсь суверенний спосіб, без чийхось заперечень (нелюбов до критики!). Високий сміливий дух і заразом дитяча до певної міри вдача!.. В.П. ховав у собі щось, ховав пильно й нікому не хотів зрадити своєї таємниці. Він навіть соромився того прихованого “я”, щоби не побачили в ньому чогось сентиментального, смішного, людського, людяного. В.П. все робив, щоби його не брали “всерйоз”! Щось навіть хамелеонівське було в цьому бажанні недопустити публіку до свого інтимного “я”. Він умів дуже добре і точно аналізувати людей, але рівночасно сам хотів залишитися нерозгаданим, самим для себе»¹¹.

¹¹ Крупницький Б. Мої спогади про В.Петрова // Україна (Париж). – 1953. – №9. – С.736–737.

Есе В.Петрова (Бера) відтворюється за публікацією 1946 р.¹² Правопис збережено. Окремі друкарські огріхи виправлено без застережень. Авторське виділення деяких слів розбивкою та заголовними літерами подається за першою публікацією. До тексту В.Петрова долучено примітки історіографічного спрямування. Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

**Доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

Стаття Нормана Казнса¹³ – талановита, гірка і песимістична стаття. Гамлетівська стаття, породжена свідомістю тривоги, що охопило людство в післявоєнний час: «Бути, чи не бути?».

Світ досить змінився з тих пір, як Мелянхолійний Принц, сповнений при-
смеречних вагань, вперше з підмостків лондонського «Глобусу»¹⁴ виголосив це питання. У тиші театральної залі прозвучали хисткі і несталі слова «Бути, чи не бути?»... І з тих пір отруйний сенс гамлетівського питання незмінно вабив покоління за поколінням своїм терпким, полинним смаком.

Це питання Гамлета могло ставати виявом індивідуальних почуттів. Воно могло бути ознакою двоїстості отруєного сумнівами й інколи непевного в собі духа. Могло прозвучати філософською рефлексією чистого розуму, схильного теоретизувати. Та лише за наших часів воно втратило суб'єктивний відтінок і набуло об'єктивного сенсу. Бо нині, в дні зматеріялізованого божевілля, науково обчислених візій, привидів, породжених логікою касарень¹⁵, механічно повторюваного шалу, що став анкетним обов'язком, уже не окрема людина звертається до себе, а людство – ціле людство в усій своїй сукупності! – питає само себе: Бути, чи не бути?.. Жити, чи самознищитись?.. Існувати далі, чи, нарешті, переступити останні межі часу й поринути назавжди, разом з планетою, в чорну безодню, одвічного ніщо?..

¹² Бер В. [Петров В.]. Наш час, як він є (З приводу статті Нормана Казнса «Несучасність сучасної людини». The Saturday Review of Literature. New York. Neue Auslese V. 1946) // Рідне слово (Мюнхен). – 1946. – №8. – С.28–40; Перевид.: Те саме [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/statti/363-viktor-ber-petrov-nash-chas-yak-vin-ye-z-pryvodu-statti-normana-kaznsa-nesuchasnist-suchasnoi-liudyny-the-saturday-review-or-literature-new-york-kouo-auslese-v-1946>; Те саме // Петров В. Розвідки. – Т.2. – С.810–828.

¹³ Норман Казнс (Norman Cousins, 1912–1990 pp.) – американський політичний журналіст, редактор і громадський діяч ліберального спрямування, активний прибічник ядерного роззброєння, один із фундаторів Дартмутської конференції (жовтень – листопад 1960 р.) як майданчика для контактів американських і радянських інтелектуалів, автор праці «The Modern Man is Obsolete» (1945 р.), в якій яскраво та своєрідно представлено культурологічні переживання й психологічні відчуття людини післявоєнного часу, котра раптово усвідомлює настання початку атомної ери та її руйнівні, катастрофічні соціокультурні реалії. Окрім того, Н.Казнс – автор низки науково-популярних книжок, написаних на основі систематичних саморефлексій (страждав на тяжку серцеву недугу та гостру невиліковну форму артрити) про психологічні й відновлювальні методики для важкохворих пацієнтів.

¹⁴ Театр «Глобус» (англ. «Globe Theatre») в лондонському кварталі Бенксайд. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. на його сцені ставилися практично всі п'єси В.Шекспіра, написані після 1599 р.

¹⁵ Казарм.

Ні, питання «Бути, чи не бути?» ні для кого з нас не є сьогодні жадною філософією. Жадною позою або маскою. Це не є істерія Принца. Не чорний оксамит театрального плаща. Не бутафорія жалоби. Не одчай і сумнів актора, вже заздалегідь оплачений ціною квитка, купленого в касі. З абстракції воно стало щоденною приналежністю нашої катастрофічної дійсності. З розумування воно стало переживанням. Воно стало смертельним вироком, який з дня в день протягом місяців, років, десятиліть тяжить над кожним з нас.

Змінювався час. Змінювались уряди й закони. Змінювались тексти, формат і кольор об'яв, розліплюваних на стовпах і стінах. Вирок лишався незмінним.

Гули сирени. Виття зголоднілого звіря будило місто. Звір прагнув жертв. Пробуджені люди зривались з ліжок. Жінки з малими дітьми тиснулися біля вузьких входів в сутерени¹⁶. В німій чорноті ночі стрекотіли поодинокі машини. Десять на околицях міста вже тяжко й глухо гупали важкі зенітки. Шторм бомбових вибухів проносився над містом, зриваючи з будинків дахи, трошачи стирали на порох каміння, згинаючи крицю, розчавлюючи людей. Згасало світло, гойдалися мури, вигиналася й тріскалася стеля. Ти тулився до цеглин стіни сутеренових проходів в марній сподіванці на порятунк. Кожна мить була останньою. Мільйонове місто оберталось ешафотом для мас. Кожен знав. Вирок смерті був виголошений також і для нього... І знов гули сирени, і людина виходила на поверхню. Заграва пожеж забарвлювала небо. Тинк¹⁷ і скло тріщали під ногами на камнях пішоходів¹⁸. Золотом іскор сяяли, палаючи, горішні поверхи будинків. Вриваючись крізь вибиті шибки, нічний вітер гойдав папір подертого на шматки затемнення.

Голод більше не був нічиєю вигадкою. Але як наважитися згадати про ту матір, що їла з горщика юшку, зварену з м'яса власної дитини, або ж як хотіти від людини, що з непохололого тіла свого друга вирвала печінку, щоб ця людина розповіла про смак сирого м'яса?

Пригадай. Вас у вашому малому степовому місті взяли як закладників. З школи, де ви провели ніч, під ранок вас вигнали на двір і вишикували вздовж дерев'яного паркана. Була рання година присмеречного світанку. Синяві сутінки коливались між будівлями, сараєм, заготованим на зиму дровами й невеличким будинком з кватирою завшколи. Холодний вітерець тягнув зі Сходу. Ви були виснажені і завшивілі. Ви тремтіли від холоду, позіхали й чухалися. З-за останніх хаток, розкиданих тут на околиці міста, від невеличкого гайка й яра попід цим гаєм до вас доносились глухі поодинокі постріли й черги з автоматів. Хрипкий голос людини в уніформі, що проходила вздовж вишикуваного шереха, викликав кожного третього з вас і наказував: «Розстріляли!». Це могло бути сказане тобі, або твоєму сусідові, що стояв поруч тебе. Людина в уніформі була Долею, Богом, втіленням Дійсності, якою вона є нині. Ти заздриш нестерпно, до болю нестерпно заздриш кожному, що лишився живим, і одночасно лиха злобна лють прокидалася в тобі. З кожним кроком, який наближав до тебе людину в уніформі, вона росла в тобі, але в цю мить ти ненавидів не людину в уніформі, а тих, що стояли в шерезі – врятованих. Невимовлене твоє бажання:

¹⁶ Пол. «suterena» – «підвал».

¹⁷ Штукатурка.

¹⁸ Так у публікації 1946 р.

«Хай не мене!» означало, що ти мовчки просив, чи, може, може, ти, саме ти і ніхто інший, коли всі мовчали, пригнічені одчаєм, ти крикнув: «Розстріляйте ось того, що стоїть поруч мене!». Май мужність признатись: так було.

Мораль втратила свої мірила. Жити значило вбивати. Знищення стало суцільним. Воно обіцяє стати остаточним.

Градація знищень ішла в такій послідовності: кляси, народи, світ. Змінювалась аргументація засад і з нею доктрини: соціологія, етнологія, космологія; знищення лишалось незмінним.

Я пишу ці рядки в сонячний ясний травневий день. Білі хмарки блукають на синяві повоенного неба. Літаки бороздять блакить і гул моторів заповнює простір. Тінь од літака, як тінь од хмари, прослизає по сріблясто-зеленавому збіжжі піль. Гудіння наближається; важка машина зриваючись з височини, проноситься над дахами будинків; громіздкою масою звисає рев гураґана; хаос згуків розчавлює почуття, рве свідомість, розламає череп, зриває з мозку покрови. І коли знов повстає тиша, організм здригається од її поштовхів, перенапружені нерви чекають нового вибуху. У людини більше немає довір'я до тиші. Страх отруїв людство. Страхом жило людство перед війною. Страх зберігся з кінцем війни. За інерцією? Можливо! З недовіри? Не виключено й це. Із здивованого жаху перед деструктивними силами людської техніки? Найімовірніше це.

Свою статтю про нашу сучасність Норман Казнс почав із згадки про страх, що нині всевладно панує над людством. І те, що ближчих асоціацій він шукає в посиланні на первісний страх пралюдини, має свій сенс, хоч до повної міри й довільний. «Почуття страху, – пише Норман Казнс, – захитало радість, яку принесла світові остаточна перемога в війні: почуття примітивного страху перед незнаним, страху перед силами, що їх людство не може ні приборкати, ні збагнути. Цей страх не новий, але він з підсвідомого тепер протиснувся в свідомість і сповнив мислення атавістичними уявленнями жаху».

Давній страх був притлумлений століттями, він був переборений людством. Він втратив той масовий і епідемічний характер, який він мав ще за середньовіччя, але пробуджений катастрофами повторюваних воєн, політичних потрясень, економічних криз, соціальних зрушень, він знов прокинувся всередині людини. Могутній, всевладний, непереборний – він підкорив собі людство.

Можна було б сперечатися в деталях з Норманом Казнсом. Можна було б не згодитись з ним, що «страх перед незнаним» є сталою ознакою примітивної психіки первісних народів. Можна було б не прийняти також і теорії про атавістичні фобії, що протискаються з підсвідомого в свідомість модерної людини. Усе це можна було б одкинути й заперечити. Істотно не це; істотно важливе інше: теза про страх, що її висунув Норман Казнс.

Визнаймо: сьогодні людство неспроможне скинути владу страху. Війна скінчилася, але ніхто не повірив в мир. Тривога не зникла з кінцем війни; страх лишився. Почуття несталої продовжує жити в нас і досі.

Людство вступило в еру страху.

«З таким сприйняттям, – пише далі Н.Казнс, – вступає людство в епоху атомової енергії, до якої воно так погано підготоване, що нездідне ні скористатись з благ, які вона може принести йому, ані протидіяти небезпеці, що вже виявилася».

Слово знайдено і провідну проблему нашого часу поставлено. Мова йде про нову епоху, з додатковим уточненням: про нову епоху атомової енергії.

Ми стоїмо на порозі епохи атомової енергії.

Ми не сумніваємося, що вираз «ми живемо в епоху атомової енергії» незабаром, і при тому дуже швидко, стане дрібним банкнотом, підклеєним і зм'ятим папірцем, розмінною монетою для розплати з кондуктором в трамваї, як це сталося, приміром, з аналогічними виразами: доба парової і доба електричної енергії. Однак між цими виразами є істотна різниця. Винахід парової машини й технічне застосування електричної енергії були приналежністю кінцевих етапів епохи, що прийшла на зміну Середньовіччю й яку ми означаємо, як епоху Нового часу. Тим часом відкриття атомової енергії припадає на початкові етапи епохи, що лише починають формуватися.

Безперечно, означення цієї новітньої, на наших очах народжуваної доби, як доби атомової енергії, дуже спокусливе, бо воно конкретне. Воно наявне, але разом з тим неточне. Насамперед воно неточне тому, що воно часткове; разом з тим воно неточне також і тому, що відкриття нового джерела енергії не сталося раптом, ні само собою. Відкриття народилося з засад епохи, в сукупному процесі становлення цілого, як одна з ланок у взаємозв'язку з добою, а не перед нею, чи поза нею. Лябораторні досліді Резерфорда¹⁹, Отто Гана²⁰, Капиці²¹ йшли в пляні загального розкриття епохи; вони розгорталися рівнобіжно з поглибленням особистості епохи, як одна з тенденцій віку. Однак в свою чергу практична реалізація відкриття і саме застосування принципу розкладу атому до винаходу атомової бомби, прискорило розв'язання багатьох проблем. Воно заломило військовий спротив такого мілітаристичного народу, як японці, прискорило термін закінчення другої світової війни, призвело до ревізій дотеперішніх засад стратегії й тактики війни, захитало панівну досі доктрину рівноваги сил, стимулювало практичні заходи до підготовки третьої війни, конкретизувало ідею неподільності світу, надало реальної ваги спробам створити світовий уряд, ще раз наявно ствердило прямий і безпосередній зв'язок науки, політики, техніки й економіки. Те, що всі вони – наука, техніка, економіка – становлять неподільну цілість і політика веде перед.

На етапі перед відкриттям атомової енергії, за «передатомової доби», як висловлюється Н.Казнс, ідея світового уряду була лише ідеальною авспіцією²², програмовою абстрактною схемою, що її в різних варіантах проклямували ліберали, соціялісти й комуністи («Ліга націй», «II Інтернаціонал», «III комуністичний Інтернаціонал»). Відкриття атомової енергії зробило з цієї ідеальної тези емпіричну необхідність.

Зрештою ми маємо змогу визначити деякі з тих провідних рис, що характеризують нашу епоху в її протилежності попередній: успіхи ядрової (атомової) фізики; технічні відкриття й винаходи планетарного й космічного масштабу

¹⁹ Ернест Резерфорд (1871–1937 рр.) – англійський фізик, лауреат Нобелівської премії 1908 р., один із фундаторів теорії радіоактивного розпаду.

²⁰ Отто Ган (1879–1968 рр.) – німецький радіохімік, лауреат Нобелівської премії 1944 р.

²¹ Петро Леонідович Капиця (1894–1984 рр.) – радянський фізик, лауреат Нобелівської премії 1978 р. У 1921–1934 рр. працював у Кембриджському університеті, зокрема впродовж 1921–1930 рр. – у лабораторії Е.Резерфорда (Великобританія).

²² Від лат. «auspicium» – у давніх римлян ворожіння на основі спостережень за польотом і криком птахів, поведінкою тварин, за небесними явищами; тут – ідеальний план майбуття.

(авіація на новішому етапі її розвитку, ракетні знаряддя, атомові бомби, радар); світові війни, що з імперіалістичних воєн к.[інця] 19, поч.[атку] 20 ст. за поділ світу перетворилися в війни за неподільність світу; соціальні революції; перемога соціалізму над приватнокапіталістичними формами ліберального суспільства; запровадження планового господарства; прихід робітництва до влади; ідея централізації уже не окремих національних держав, а цілого світу; боротьба за світову імперію; перші експериментальні спроби створення єдиного світового (планетарного) уряду, світової держави, світової ідеології.

В даному зв'язку нас, однак, не цікавить ні технічний, ні навіть політичний бік відкриття атомової енергії, а його історіософічний сенс і історіософічна функція. Норман Казнс має рацію: в добу атомової енергії ми входимо цілком невідготтованими.

Свого часу здобутки фізики, раціоналізм, суспільні перевороти, відкриття парової енергії й технічний винахід парової машини спричинилися до істотних зрушень в історичній свідомості людства. Кантова критика чистого розуму²³, французька революція 1789 року, парова енергія й парова машина – Кант, Гольбах²⁴, Робесп'єр, Райт²⁵ і Стефенсон²⁶ – все це імена й явища тотального порядку.

За Середньовіччя історія була історією гріхопадіння й викупу Богом людини; на етапі абсолютної монархії історія стала історією королів. Життєпис короля, дата його народження й смерті визначали окремі відтинки, що на них розчленовувано хід історії. Виклад історичних подій був підпорядкований династичному принципу. Війни, які вели королі, і їх заволодіння становили основний зміст історії.

Революція 1789 р. з її гаслами «свободи, рівності й братерства», скерована проти старого режиму з його становою нерівністю, ідея розумової критики як філософський й одночасно суспільний принцип, розквіт математики, механістичний раціоналізм, винахід парової машини змінили зміст історії. Клясичний образ світу, витворений фізикою, з її трьома основними поняттями безперервності, причиновості й маси (матерії), був перенесений з природи на історію. Усе, що трапилося в історії, розглядалося як ряд безперервно й стало між собою пов'язаних, кавзально (причиново) зумовлених, «детермінованих» становищ, що їх чинність здійснюється за законами сил. Фізикальне уявлення соціального, доктрина соціальної фізики з її зрівняльницькою рівнозначністю числа і, відповідно до цього, демократизм, заснований на ідеї рівності, лягли в основу модерних історіософічних студій.

Суверенності королів була протиставлена суверенність народу. Історію почали викладати не як історію держави й особи державця, в цілковитій їх ототожненості, а як безособову історію народу й народоправства. Біографія державця втратила свою вагу, як і ім'я окремої особи, або генеалогічний принцип династичного престолонаслідування. Історію трактовано як історію простору, з одного боку, й історію людности, що його заселює, з другого.

²³ Див.: Кант І. Критика чистого розуму / Пер. та прим. І.Бурковського. – К., 2000. – 504 с.

²⁴ Поль Анрі Гольбах (1723–1789 рр.) – французький філософ, один із засновників школи французького матеріалізму й атеїзму.

²⁵ Брати Вілбер (1867–1912 рр.) та Орвілл (1871–1948 рр.) Райт – американські авіаконструктори, піонери авіації.

²⁶ Джордж Стефенсон (1781–1848 рр.) – англійський винахідник, фундатор парового залізничного транспорту.

Історики досліджували клімат, ландшафт, кількість опадів, боротьбу степу й ліса, правітчину як вихідну точку, звідкіля почався рух народу, хід розселення й шляхи колонізаційної міграції, вірування в відьом, колядки й шептання, вимову. Досліджували форму черепа й довжину кінцівок, кольор волосся, розпис скринь, федеративний принцип і народоправство, гайдамаччину, копні суди, торгівлю з Візантією, експорт збіжжя в Голандію, рудні, козацьке землеволодіння, історію буряківництва й цукрової промисловості, правосвідомість, цифри фабричної промисловості вермішелі й маргарину, поширення шкіл і письменности, аграрні рухи, спалені маєтки й зруйновані гуральні.

Середньовіччя говорило про «золотий вік» на початках історії; Новий час – про золотий вік наприкінці історії. Так над усім тріюмфувала оптимістична віра в happy end (щасливе закінчення), в поступ, рух, час і розвиток.

Наша доба, супроти цього, центр ваги з дослідження зв'язків і часу перенесла на розриви. Досі історики ігнорували функцію катастрофи. Вони шукали часової безперервності, замість зважити, що історія є не лише безперервна, але й перервна.

Історія, якщо її розглядати з погляду перервності, виглядає зовсім інакше, ніж коли її вивчати в аспекті безперервності. Еволюції протиставлена революція, розвиткові – вибух, поступові – регрес, кавзальності – ідея оберненої причини, послідовності – катастрофа.

Досі люди вірили в непохитну сталість минулого, в остаточну завершеність здійсненого, в причинову зумовленість майбутнього минулим. Ми були певні, що сьогодні є послідовним висновком з учора. Ми ніколи не вагались щодо цього. Ми розглядали сучасність лише в її детермінованості, як продукт попереднього. І ніколи навпаки. Ми шукали діяння виключно спадкових чинників.

З нашого особистого досвіду ми переконалися, що не завжди минуле керує майбутнім. Не завжди сьогодні визначає завтра. Сьогодні може бути висновком не з того, що сталося вчора, а з того, що здійсниться лише завтра. Замість бути підсумком подій, які вже сталися, сьогодні виконує завдання, що їх поставить і розв'яже завтрашній день. Ми знаємо це точно. Чи мушу вказувати на приклади?

Клясичний образ світу, витворений фізикою, з її принципами причиновості, безперервності й маси (матерії), спирався на визнання часу й простору. Ідея руху була основною ідеєю цього фізикального уявлення світу, перенесеного одночасно й на історію. Але модерна фізика відмовилася од цих ідей. «Квантова теорія» Макса Планка говорить про діяння не в часі й просторі, а поза часом і простором²⁷. Чи ж не буде послідовним з боку істориків перенести нині на історію образ світу, витворений не«клясичною»²⁸, а модерною фізикою?²⁹

²⁷ Див. докл.: Бер В. [Петров В.]. Сучасний образ світу. Криза клясичної фізики // Арка (Мюнхен). – 1947. – №1. – С.2–7.

²⁸ Так у публікації 1946 р.

²⁹ Впливи, точніше спроби «переносу» теорії М.Планка до соціогуманітаристики споглядаємо в текстах Б.Крупницького. Приміром у його заувазі про теоретичні засади представлення історії:

«Наша теорія була б теорією переривних хвиль, зигзагів, скоків або «духових» квантів Планка, при чім і основа цих рухів не є ні пряма лінія, ні коло, ні спіраль, а теж щось, що працює чи може працювати в різних сферах, то опускаючись додолу, то піднімаючись догори. Що є кінцевим результатом цих рухів, цього розвитку, ми не знаємо. Оптимістичної віри в постійний поступ не маємо. І думаємо, що такий релятивізм відповідає і правдивій християнській ідеології. Християнство не знає прогресу, а знає наприкінці розвитку страшний суд»

(див.: Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. ст.: На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С.147).

Досі історики говорили про поступ і розглядали розвиток як єдину висхідну лінію завжди тожнього собі прогресу. Тепер годилося б не говорити ні про розвиток, ні про поступ, і розглядати історію не як безперервний потік бування, а як чергування перервностей, отже, відповідно до того, як зміну епох, що в своїй особистості заступають одна одну.

Однак визнання вищості кожної наступної епохи супроти попередньої було б наслідком компромісу. Щоб бути послідовним, треба одкинути ідею «золотого віку» не лише на початках, але й наприкінці історії. Хронологічна наступність епохи ще не гарантує її вищості супроти попередньої. Ми не віримо ні в хронологію, ні в час: кожна наступна епоха в історії етносу може бути вищою, але може бути й нижчою.

Чи не значить все це, що поширення ідей модерної фізики також і на історію повинно було б спричинитися до відповідних змін в нашій історичній свідомості? Безперечно, що так, і запровадження поняття епохи є першим кроком до того.

Ми робимо перші спроби, щоб усунути ідею часу з історії. Поняття епохи є однією з перших сходинок, на яку ми ступаємо щоб, припустивши перервність, знати не лише ідею безперервного прогресу, але й розвитку. Не лише розвитку, але й руху. Руху і тим самим, кінець-кінцем, часу.

Епохи здійснюються в часі. Їх зміна передбачає рух часу. Однак коли ми намагаємося пізнати епохи і в межах епох – погляди й категорії, властиві саме даній епосі, взятій в її особистості, то це значить, що ми шукаємо в історії не лише ознак епохи, але й позаепохального.

Од епохальних категорій ми йдемо до розкриття позаепохальних і між-епохальних категорій, і від цих останніх – до позачасових. Це відкриває перед нами сподіванку пізнати в історії не лише рух, але й сталість, не лише часове, але й надчасове, не лише мінливе й змінне, але й те, що не підлягає в історії змінам часу й руху: незмінне!..

Наша доба здійсмає з порядку денного ідею поступу як ідею універсального росту. Ми не віримо в творчу самодостатність часу, в те, щоб кількісне, хронологічне нагромадження часу само собою й з себе породило нову якість. Ні дві тисячі років, ні десять тисяч років, прожитих людством, не зробили [його] ні кращим, ні розумнішим. Час сам по собі нічого не поліпшує. Час не є однозначний сам собі. В часовій історії є моменти творчого піднесення, але є й перебої. Мертві точки.

Посилання на час і на творчу самодостатність часу було висновком доби, що спиралася на засаду: *Laissez faire, Laissez passer*³⁰. «Що ера *Laissez faire* минула, це твердження стало сьогодні трюїзмом. Еру *Laissez faire* заступила ера пляновості», – твердить Гаралд Ласкі³¹. Там, де історики бачили досі лише хронологічну послідовність часу, ми бачимо структурну суцільність епохи: плян, єдність, взаємозаступлювану оберненість категорій, політичних, ідеологічних, економічних, соціальних.

³⁰ «Хай буде, що буде» (фр.). Гасло фізіократів, пізніше фритредерів, які обстоювали принципи невтручання держави в економічні справи. Цей девіз набув значної популярності впродовж першої половини XIX ст., передусім поміж прихильників вільної торгівлі.

³¹ Гарольд Джозеф Ласкі (1893–1950 рр.) – англійський політолог, професор Лондонської школи економіки, один із теоретиків «демократичного соціалізму», впливовий повоєнний діяч Лейбористської партії Великобританії.

Можливо, що особиста трагедія кожного з нас, трагедія нашої особистої долі, вся наша національна трагедія, трагічність долі всього теперішнього людства полягає в тому, що ми, як і наша нація, і все людство в цілому, продовжуємо жити уявленнями й поглядами попередньої епохи, тоді як дійсність не має вже нічого спільного з цими поглядами і уявленнями. Ми плакали й плакаємо в собі свідомість історії, коли історії немає. Події перестали бути наслідком історії. Її доводиться починати спочатку, з себе. Усе: минуле й майбутнє, народ, своє покликання.

Ми знаємо технічний сенс відкриття атомової бомби. Про це ми чули з доповідей і читали в газетах. Ми знаємо про ту роллю, яку відіграла атомової бомба в війні з Японією. Ми бачили куряву, що важкою хмарою пливла над Гірошімою. Ми бачили Гувера³² на руїнах Варшави й Черчіля, що проходив в дні Потсдамської конференції по знищених вулицях Берліна. Ми жили в містах, що вже не були ними. Емальована табличка з назвою вулиці лежала на купі каміння, умовно означаючи те, що було на сьогодні нічим.

«Перед несприйнятним охоплює людину страх, – констатує Норман Казнс. – Коли курява, що залягла над Гірошімою, ще не встигла осісти, перед нами повстали питання, на які ми не знаходили жадної відповіді. Найважливіше з цих питань торкається істоти людини. Чи відповідає війна істоті людини? Якщо це так, то скільки часу знадобиться людству, щоб використати вже знайдені засоби для свого остаточного знищення й повної ліквідації?».

Однак питання, чи відповідає війна істоті людини, є неістотне питання. Чарлі Чаплін готує фільм, темою якого є страх: людина зі страху, що родина загине з голоду, стає вбивцею³³. Яскравий приклад, що страх став основною темою для сучасного людства. Однак страх перед голодом або перед війною не мусить звести нас на манівці. Головне питання: про істоту людини, а не про те чи буде, чи не буде війна.

Норман Казнс посилається на мурашок. Він наводить довідку з ентомології. Розв'язання антропологічної проблеми він пробує знайти в довідці про спостереження ентомології над мурашками. «Це є дивовижне явище природи, – зазначає Казнс, – що лише два роди живих істот практикують мистецтво війни і це саме мурашки й люди, іронією долі саме ті істоти, що витворили розвинені організації суспільного життя. Це не значить, що тільки мурашки й люди вбивають собі подібних. Багато тварин вбивають одні одних, але тільки люди й мурашки застосовують науку до організованого знищення, вводять великі маси в жорстокі бої одні проти одних і спираються на стратегію й тактику, щоб поліпшити захитану ситуацію або скористатися з слабого боку стратегії й тактики противника».

Питання про границі тваринного в людському є одним з основних, що стоятиме перед наукою нашого часу. І, певне, наша доба розв'яже його інакше,

³² Герберт Кларк Гувер (1874–1964 рр.) – 31-й президент США (1929–1933 рр.). У 1946 р. за дорученням американського президента Г.Трумена об'їхав 25 країн Європи та Азії для вивчення продовольчої проблеми в повоєнному світі.

³³ Ідеться про фільм Ч.Чапліна «Мсьє Верду» (США, 1947 р.), відомий ще як «комедія вбивств» із мотивами гострої політичної сатири, де головний герой (серійний убивця Анрі Верду) перед стратою декламує сумнозвісний вислів: «Убивство кількох людей робить вас злочинцем, убивство мільйонів – героєм».

ніж це робив Декарт в 17 ст. і Дарвін в 19 ст. Але в даному контексті не воно є вирішальним. Не можна тікати в біологію, коли перед нами стоїть, як невідкладна, проблема не біологічна, а історіософічна: проблема істоти людської, і саме з погляду тези, висуненої Норманом Казнсом, про немодерність модерної людини.

Обминаймо ідеї, здібні нас дезорієнтувати. Справа й найменше не йде про те, щоб говорити парадокси. І тому, коли Норман Казнс зауважує: «Людина нашої сучасності застаріла; вона сама зробила себе анахронізмом, який кожної хвилини стає все виразніший», то цим він нічого не хоче сказати іншого, як лише те, що «людина спричинилася до зміни в усіх речах, тільки не в самій собі».

Ось думка, висловлена Норманом Казнсом. Чи не є вона однією з провідних ідей нашого часу? Адже вона відбиває свідомість кожного з нас, бо кожен з нас говорив собі багато разів те саме.

«Людина випередила століття, щоб відкрити світ, в якому можна було б жити, але вона не знає нічого, або ж знає дуже мало про ту роллю, яку вона має грати в ньому». Мова йде про випереджені століття. Про віки, що через них переступила людина. Технічний світ, витворений людиною, випередив раціональне осмислення людиною як цього світу, так і себе. Людина опинилася в залежності од машини. З засобу мислення стала самоціллю, з об'єкта – суб'єктом, із знаряддя – владарем.

Людство поставило перед собою завдання технічної перебудови світу, але воно й найменше не подумало при цьому про себе. Задля розвитку техніки воно зігнорувало розвиток себе. Практичний досвід показав, що примітивна людина дуже легко й швидко опановує техніку. Щоб примітивній людині стати технічною людиною, для цього не треба багато зусиль. Шоферські курси прийшли на зміну університетам. І Зепп Дітріх, генерал, що командував німецьким наступом в Арденах в грудні 1944 р., за своєю основною професією був розвозником молока. Фахівця заступив працівник, позбавлений фахової кваліфікації³⁴. Індустріяльний робітник, який виконує лише одну функцію: закручує гвинт або насаджує колесо на вісь, означає явну деградацію супроти ремісника, яким він був за Середньовіччя.

«Людина дозволяла повстати довкола себе безодням, що зводять її на межі: безодня між революційною технікою й еволюційною антропологією, між винаходами космічного масштабу й людською розумністю, між інтелектом і сумлінням. В боротьбі між науками про природу та мораллю, яку століття тому передбачив Генрі Томас Бокль³⁵, змагання майже вже виграла науки про природу», – твердить Норман Казнс.

Математика, механіка, біологія не знають моралі. Мораль знято з порядку денного. Розгортаючи технічні винаходи, людина не цікавилася морально-етичною стороною відкриттів і винаходів. Ні парову енергію, ні електричну, ні атомову не відкрито в ім'я моралі й морального удосконалення людини.

³⁴ *Verito B. [Петров В.]. Маси, техніка й лібералізм (З приводу книги Хозе Ортегі і Гассет «Повстання мас») // Орлик. – 1948. – №3. – С.33–35.*

³⁵ Генрі Томас Бокль (1821–1862 рр.) – англійський історик-позитивіст, автор двотомної «Історії цивілізації в Англії», задуманої як теоретичний вступ до великої природничо-наукової історії людства.

За Середньовіччя ідеалом людини був чернець. Довершеності людського Середньовіччя шукано в зреченні людського і тим самим в святості. Новий час релігійно-етичному ідеалові святості протиставив раціональний ідеал пізнання. Потойбічному світові – цей світ. Божому – людське. Технічно-інтелектуальна людина Нового часу відтиснула етичну людину Середньовіччя на задній плян. Між технікою й етикою, технікою й антропологією повстала прірва³⁶.

«Якщо б людина, – пише Н.Казнс, – мала досить часу, можна було б сподіватися на те, що вона в нормальний спосіб побудує мости через ці прірви, але вона власною рукою руйнує час. Телеграф, телефон і радіо, транспорт і війна не лишають їй жадного часу». Дотепне зауваження. Норман Казнс підкреслив те, про що йшла мова ще в 20-х роках.

Свого часу про руйнацію часу в «Nouvelle Revue française»³⁷ блискучий есей написав Поль Моран³⁸. Він оголосив свій есей під наголовком: «Про швидкість». Він порівнював швидкості: рух коня і рух потягу, зростання швидкості потягу й швидкість літака, цитати з романів, які описували людину 90-х років і людину 20-х. Він порівнював, як освідчується в коханні герой 90-х років, за романом Поля Бурже³⁹, і як виявляє свої бажання, дивлячись на годинник, герой модерного роману. Колись, щоб роздягнути жінку, треба було півгодини, й жінці треба було скинути з себе 27 приналежностей туалети; тепер лише три приналежності й три секунди часу.

Ці жарти й ця гра, все це було дуже дотепне, але через два десятиліття в тому, що техніка знищила час, американський есеїст побачив трагедію людства. Час знищено і ми не здібні збагнути наслідків цього. «Людина переживає кризу волі. Вона стоїть перед іспитом і справа більшою мірою йде про волю, ніж про здібність змінюватись. Людина стійка в своїй здібності до змін; в світі немає мінливішої, більш здібної пристосуватись істоти, як людина. Ми бачили, як вона переселюється з одного крайнього клімату до протилежного. Ми бачили, як вона відрікається од відсталих суспільств і прилучається до розвинених суспільних груп. Ми бачили, як племена “мисливців за черепами” протягом однієї генерації навчаються зневажати свій канібальський побут і звичаї й прилучаються до західної цивілізації. Однак, говорячи це, ми зовсім не хочемо сказати, що зміна безумовно приносить зі собою поліпшення, але тільки вказати на її можливість» (Н.Казнс).

Фелікс Шотлендер⁴⁰, психолог і лікар з Штутгарту в 2 ч. мюнхенського «Фере» («Порону») надрукував статтю «Архімедова точка» на тему, аналогічну Казнсовій. Норман Казнс говорив про розрив між «революційною технікою й еволюційною антропологією». Німецький автор вказує на те, що «людство

³⁶ Див. докл.: Петров В. Християнство й сучасність // Орлик. – 1947. – №2. – С.15–18.

³⁷ «La Nouvelle Revue Française» («Новий французький огляд») – літературний журнал у Франції, заснований 1908 р. Здобув популярність серед європейських інтелектуалів 1920–1930-х рр., але пізніше втратив свої позиції внаслідок співпраці з колабораціоністами.

³⁸ Поль Моран (1888–1976 рр.) – французький письменник, журналіст і дипломат-колабораціоніст. У 1942 р. був послом уряду Віші в Румунії.

³⁹ Поль Шарль Жозеф Бурже (1852–1935 рр.) – французький письменник, автор численних романів із моралістичними й релігійними мотивами.

⁴⁰ Фелікс Шотлендер (1892–1958 рр.) – німецький психоаналітик, у 1947 р. один із засновників часопису «Психея» («Psyche»).

забуло пристосувати темпа свого соціального розвитку до свого технічного поступу» (с.69). Зрештою між ними різниця в словесних відмінах формул. І ми дозволимо собі, в свою чергу, продовжити тезу, зазначену Казнсом. Ми хотіли б уточнити постановку проблеми про взаємини між «технікою» й «антропологією». Де коріння того, що техніка випереджає антропологію?

Тварина переходить з одного клімату в інший, протилежний, і змінює себе: ведмідь в Арктиці змінює барву свого хутра, форму свого черепа, структуру всього корпусу, відповідно до кліматичних і життєвих умов. Людина лишається незмінною. Замість змінювати себе, вона робить речі. Змінність зроблених людиною речей гарантує біологічну незмінність людини. Людина в арктичному кліматі не виявляє ініціативи обрости шерстю, як ведмідь. Замість того вона з шкури ведмеда зробить собі одяг.

В одних і тих самих географічно-кліматичних умовах антилопа й людина по-різному розв'язують проблему своїх взаємин з природними умовами країни. Людина не витягатиме шиї й передніх кінцівок, щоб дістати їжу в оазі з верхівки пальми. Тварина біологічно розв'язує ту саму проблему переборення життєвих труднощів, яку людина розв'язує технічно. Дарвін в 19 ст. говорив про «пристосування» й «природний підбір»; ми воліємо говорити про біологічну ініціативу живих істот.

Сучасні біологи, в протилежність Дарвінові, вказують на те, що людина є більшою мірою примат, ніж, скажімо, кінь. Структура п'ятипалої кінцівки людини, функційно недиференційованої, примітивніша, ніж структура кінцівки диференційованої, призначеної для виконання лише однієї функції. Важче припустити, що з копита розвинулася п'ятипала кінцівка, ніж з цієї останньої — копито. Це й значить: тварина змінила структуру кінцівки, пристосовувавши свою кінцівку до виконання певних функцій; людина ж натомість використала кінцівку, щоб, роблячи речі, за допомогою цих речей виконувати ті ж самі функції.

Речі уможливили людині сталість її біологічного габітусу⁴¹, непотрібність біологічно змінювати себе, біологічну незмінність.

З доби палеоліту людина відокремила себе від тварини, або ж, краще сказати, опосіла окреме місце в тваринному світі. Змінюючи себе технічно, біологічно (естетично, етично і т. д.) людина або деградувала, або лишилася палеолітичною людиною. Саме цим і треба пояснити, що «мисливець за черепами» дуже легко й дуже швидко стає розвинено-технічною людиною, шофером, літуном, боксером, ефрейтором або фельдмаршалом, опановує здобутками «західної цивілізації». І в свою чергу, навпаки, модерна, технічна людина уже швидко й легко скидає з себе напашарування тисячоліть і повертається до морально-етичних засад палеолітичної людини. Авшвіц або Дахав⁴² — яскраві приклади повороту модерної людини до канібалізму, з тією відміною, що палеолітичний канібал їв людину; модерний, якщо він не поставлений в необхідність їсти свого ближнього, робить з нього мило.

Пройшовши через градацію епох, сучасне людство робить для себе актуальною постановку проблеми повороту до палеоліту, знов почати історію від перших її початків.

⁴¹ Лат. «habitus» — зовнішній вигляд людини за сукупністю її морфологічних ознак.

⁴² Нацистські концентраційні табори, «фабрики смерті» — Аушвіц-Біркенау, Дахау.

«Є, – пише Норман Казнс, – два головні шляхи, що лежать відкритими перед людством. Вони йдуть в протилежних напрямках і різко протистоять один одному. Перший – шлях позитивного розв’язання. Він починається з дбайливого перегляду й критичної переоцінки всього того, що застаріло, і того, що становить надбання нової доби. Це дослідження повинно початись з людини. Насамперед справа йде про необхідну зміну тих форм вияву її істоти, що стосуються її нестримного прагнення до конкуренції». 19-те століття проклямувало конкуренцію і суспільство, засноване на конкуренції, як шлях до суспільного визволення людства. 20-те століття зрікається категорично конкуренції, як суспільної й економічної ідеї. «За передатомової доби, – пише Казнс, – ці імпульси, хоч вони часто вели до війни, мали рацію. Але нині залежить від людини господарчо емансипуватись. Якщо вона захоче, вона спроможна сублімувати суперницькі імпульси; вона може зробити крок вперед від конкуренційної до кооперативної людини. Вона досить відкрила тайн світу, щоб в світовому масштабі задовольнити свої потреби».

«Та сама атомової бомба й електрична енергія, – зауважує Казнс, – здібна знищити місто, але ж вона може запровадити добу економічного розцвітту». «Так повстає нарікання на людину, що “вона ладна тотально мобілізувати свою технічну й духовну енергію, щоб вбивати, але не хоче провести подібну мобілізацію, щоб забезпечити можливість жити”». Норман Казнс вказує на опір певних кіл, які виступають проти застосування атомової енергії до практичних потреб, оскільки «атомова енергія може призвести до цілковитої зміни в нашій господарчій системі, очевиднож, в формі державного постачання або ж усуспільненого підприємства». «Тут не йдеться про те, щоб запропонувати зміну теперішньої господарчої системи задля себе самої; далеко більше йдеться про визнання голого факту в нашому житті, що за атомової доби цю господарчу систему, як і всі інші наші заклади, доводиться викинути на смітник».

Справа йде про господарчу, з одного боку, і про політично-урядову, з другого боку, централізацію світу. Не про централізацію окремих країн і народів, як це було в Європі на попередньому етапі, починаючи з часів французької революції й Наполеона, а про централізовану консолідацію цілого світу. Про остаточне переборення конкуренційного плюралізму в господарчому, політичному й державному житті всесвіту. «Людина, – пише Н.Казнс, – уже стала світовим вояком; тепер вона повинна зробити дальший крок – в кожному разі дуже великий крок – розвинути світову свідомість. Це жаден ідеалізм, але настирлива необхідність. Це безпосередньо пов’язане для людини з можливістю дальшого її існування. Всесвіт є географічна єдність. Де є не тільки провідна передумова для світового уряду, але й найважливіша основа для його необхідності».

Немає сумніву, ідея централізму за наших днів набула світових масштабів; нині вона стала основною тенденцією доби, але кожна доба передбачає кілька варіантів можливого розв’язання вузлової проблеми часу. Так дві тисячі років назад, коли на порядку денному стояла проблема створення єдиної світової релігії, накреслилося кілька можливих варіантів її розв’язання. Назвімо три. Перший був офіційний, урядовий, військово-бюрократичний. Урядовці і військові в Римі творили єдину імперську релігію. Завойовуючи країну, разом з

іншою військовою здобиччю, римляни брали богів переможної країни, везли їх до Риму і ставили їх разом з іншими в Пантеоні. Поруч повставав інший, протилежний цьому плодіві казуїстичної мудрости імперських канцелярій: містичний, з його вірою в містеріяльне перетворення людини, культ великої Матери, Ізиди. І тоді третій, елліністичний, олександрійсько-юдейський, що завершився витворенням і перемогою християнства, як світової релігії.

Наша сучасність теж пропонує кілька варіантів розв'язання проблеми світової держави й світового уряду, але в даному контексті нас цікавить не це, а зміна напрямкових ідей за час між двох світових воєн.

Не важко помітити, що після другої війни ми повертаємося до тенденції, що панували в час після першої світової війни. Тоді так само виявилася тенденція перемогти суверенність держав в ім'я ідеї всесвіту. Не держава, а соціальна революція, соціалізм, інтернаціоналізм, або ж компромісовий, узгоджений хід до «реалізації світової справедливості»: Ліга Націй як парламентська форма інтернаціонального співробітництва національних держав.

30-ті роки ліквідують настанови 20-х років: ідея інтернаціонального співробітництва, соціологічна консолідація всесвіту здійснюються з порядку денного; натомість підноситься ідея автаркії, ізоляціонізму, регіоналізму. Регіоналізм воліє ствердити себе, щоб в цьому своєму замкненому самоствердженні знайти опору для ствердження себе в цілому світі. Регіоналістична інтерпретація світової ідеї є провідною ознакою 30-х років.

Регіональна держава воліє піднести себе на ступінь світової, але світової не в системі інших світових держав, а в своїй ізоляційній виключності, з тим, щоб ізольоване своє ствердження перетворити в виключність свого світового самоствердження. Перша війна була війною льокальних цілей; друга війна була розпочата в ім'я регіонального здійснення світових цілей; однак саме друга війна наочно показала ірреальність, хибність регіональної позиції при досягненні світових цілей. Разом з тим друга війна конкретизувала ідею географічної єдності світу.

Людство, твердить Норман Казнс, стоїть перед альтернативою. Або прийняти перший шлях і йти до зміни господарчого, ідеологічного й соціального ладу, до ґрунтовної перебудови світу, або вибрати другий шлях. «Цей другий шлях відносно простий. Він вимагає, щоб людина дбайливо й досконало знищила все, що має відношення до науки й культури. Треба, щоб людина ліквідувала всі машини й все знання, з допомогою якого можна будувати й керувати ними. Треба стерти з лиця землі всі міста, як після землетрусу, в руїни обернути лябораторії, знищити фабрики, висадити в повітря університети й школи, спалити бібліотеки. Треба вбити своїх науковців, своїх лікарів, своїх законодавців, своїх техніків, крамарів і вбити всіх інших, які мали щось спільне з механізмом знання або ж поступу. Вміння читати каратиметься стратою. Нації мають розпастися і витворити суверенні племена. Коротко кажучи, треба повернутися до суспільних взаємин, що існували за 10 000 років перед Христом. Якщо зректися знання, поступу, уряду, розуму й мислення, то ще можна бути відносно певним, що ще можна буде існувати на цій планеті».

Отже: або-або.

Визнаймо: людство за нашої доби вже робило реальні спроби йти цим другим шляхом. «Палеолітизація сучасної культури» це жаден не парадокс. Ми надто добре уявляємо собі руїнницьку функцію машин, деструктивну роль техніки, щоб ігнорувати той факт, що поворот до палеоліту стає позитивною проблемою нашого часу.

Теза про еволюційну антропологію й революційну техніку, це й є теза, що сучасна людина «антропологічно» перебуває десь на межі палеоліту й неоліту. Не технічно, не в галузі машинобудівництва і не в галузі математичних знань, а з погляду етики, естетики, т. зв. формальної логіки. Людина виробила в собі вміння збирати кокосові горіхи, не витягуючи шиї, й жити в Арктиці не обростаючи шерстю, а поза тим зубр палеолітичної людини й заєць, мальований Дюрером⁴³, з погляду мистецького розвитку однозначні, а малярство наших днів формально є не лише активним поворотом до мистецтва палеоліту, але до певної міри навіть деградацією супроти нього.

Нам дуже важко зректися уявлень поступу. Нам важко згодитись, що в орнаментальному мистецтві Трипілля мистецтво України досягло найвищого рівня, що релігійна творчість Середньовіччя вища за релігійну творчість Нового часу, що ні Лютер, ні Кальвін, ні Никон не можуть бути поставлені в один рівень з духовністю Середньовіччя, що жадна наступна ера не спромоглася досягти висот церковної догматики Візантії. Злиденности релігійної творчості Л.Толстого або В.Джемса⁴⁴ ніхто не буде заперечувати.

Дві гіпотези протистоять одна одній. Ми не знаємо, як піде дальший розвиток людства, однак на сьогодні є дві можливості: або людство завершить технічну перебудову світу і житиме в умовному технічно-перебудованому й уніфікованому світі, або ж воно стане на шлях антитехнічної перебудови самого себе, почне свій початок з початків палеоліту. Розпочне працювати не над речами, а над біологічною зміною себе.

⁴³ «Заєць» – один із найвідоміших натурних малюнків німецького художника та графіка Альбрехта Дюрера (1471–1528 рр.), виконаний у 1502 р.

⁴⁴ Вільям Джемс (1842–1910 рр.) – американський філософ і психолог, один із засновників філософії прагматизму та функціоналізму як напряму психології. Вирізнявся інтроспективними описами психічного життя як своєрідного «потoku свідомості», позаяк уважав, що з останньої неможливо виділити окремі асоціації, а тим паче встановити жорсткі зв'язки між ними.

Author asserting the thought of discontinuity and poly-variance of reality with social, culture and anthropological prospects, particularly accentuating the cardinal spread between civilizational/technological progresses and the world-view principles, mental-ethical directives of historical person in the different periods of past and planned future.

Keywords: Petrov, world history, history of Ukraine, Ukrainian historiography, theory of the historical periods, anthropology, machinery, nuclear age.

